

Československý komunistický režim v letech 1985 – 1989

Jan Cívín

Abstract: *Czechoslovak Communist Regime in the Period 1985 – 1989.*

This paper deals with the Czechoslovak communist regime in the period 1985 – 1989. The author analyses character of the communist regime, the special features of the liberation and the fall of this regime. He applies theories of Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, Juan J. Linz, Alfred Stepan, Gordon Skilling, Wolfgang Merkel, Herbert Kitschelt, Adam Przeworski and others. In author's opinion the Czechoslovak communist regime was a "melting" post-totalitarianism. It is a special category of post-totalitarian regimes that gives together natures of Linz's and Stepan's "frozen" and "mature" post-totalitarianism and Skilling's "consultative" and "quasi-pluralistic" post-totalitarianism. The specific character of the Czechoslovak communist regime resulted in the "negotiated collapse".

Keywords: *Czechoslovakia, communist regime, post-totalitarianism, transition to democracy*

1. Vstup

Dnes se stále více ukazuje, že středo- a východoevropské komunistické režimy zdaleka netvořily unifikovaný blok zemí. Heterogenní byla povaha jednotlivých režimů i jejich vývoj. Což zvláště platí pro druhou polovinu osmdesátých let, tj. pro období, které bezprostředně předcházelo přechodu k demokracii, tzv. tranzici. Zatímco některé komunistické režimy se začaly liberalizovat, jiné zůstávaly rigidní. K nejvýraznějšímu uvolnění došlo v Polsku a v Maďarsku, kde byla už v předtranzičním období zavedena řada ekonomických a politických reforem. K těm nejrigidnějším naopak patřily komunistické režimy v Německé demokratické republice, v Bulharsku a v Rumunsku. Za značně rigidní je považován také československý komunistický režim. Jisté uvolnění přitom bylo v druhé polovině osmdesátých let patrné i v Československu. Protože však nedosáhlo takové dynamiky jako v sousedním Polsku a Maďarsku, je většina politologů přesvědčena, že se do charakteru komunistického režimu výrazněji nepromítlo. Ten se podle nich od počátku sedmdesátých let prakticky nezměnil (srov. např. Dvořáková – Kunc 1994, Szomolányi 1999, Linz – Stepan 1996: 316-333). Sociologové a historici jsou však o proměně československé společnosti v letech 1985 – 1989 přesvědčeni (srov. např. Možný 1991, Otáhal 2002). Autor tohoto článku si proto klade otázku, zda se povaha československého komunistického režimu v tomto období přeci jen nezměnila. Pokud ano, bude se snažit identifikovat rozdíly mezi charakterem režimu v sedmdesátých letech a v druhé polovině osmdesátých let. Vedle toho se ovšem pokusí analyzovat i souvislost mezi povahou komunistického režimu a přechodem k demokracii, který odstartoval v listopadu 1989. To bude

vyžadovat aplikaci teorie moderních nedemokratických režimů a teorie tranzice, respektive určení typu československého komunistického režimu, odhalení příčin vedoucích k jeho pádu a charakterizování způsobu tuzemského přechodu k demokracii. Analýza přitom bude mít podobu tzv. případové studie. Obecně tato studie bude vycházet z empiricko-analytického diskursu moderní politické vědy, konkrétně pak zejména z koncepcí Carla J. Friedricha, Zbigniewa Brzezinského, Juana J. Linze, Alfreda Stepana, Gordona Skillinga, Wolfganga Merkela, Herberta Kitschelta a Adama Przeworského.

2. Schizofrenní společnost

Hlavním příznakem proměny československé společnosti v druhé polovině osmdesátých let byl výrazně se prohlubující rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa, mezi životem a jazykem veřejným a soukromým. Realita pozdního komunistického režimu se začala zdvojovat, společnost se stávala “schizofrenní”. Doložit to lze zvláště na příkladu ideologie, tzv. perestrojky, médií, ekonomiky, kultury a česko-slovenských vztahů.

2.1. Ideologie

Československý komunistický režim nikdy nepřestal svoji legitimitu oficiálně odvozovat od marxisticko-leninské ideologie. Tato ideologie vyjadřovala cíle a hodnoty režimu, vnucovala československým občanům jednotný světonázor, obhajovala stratifikační systém, systém odměn, moc vládnoucí komunistické elity i nástroje používané k jejímu udržení, zastřešovala věci veřejné a určovala jejich řešení a představovala jazyk politické komunikace. Jejím hlavním cílem ovšem už nebylo budování ideální, rovnostářské komunistické společnosti jako v padesátých letech, ale pouze obhajoba existující praxe československého komunistického režimu, tzv. reálného socialismu. Jeho základem byl kolektivismus, optimismus, egalitarismus, záruka bezpečnosti, sociální jistoty a státní paternalismus (srov. Zajíčková 2004: 37-39). Tato oficiální ideologie ovšem byla pouze formální. Převážná část populace k ní přistupovala jen jako k povinnému rituálu a disent ji rozuměl jako “životu ve lži” (srov. Havel 1990b). Avšak i vládnoucí elita oficiální ideologii stále více chápala jako utopii v negativním smyslu slova. Výsledkem bylo, že se jazyk komunistické ideologie postupně vyprazdňoval. Na konci osmdesátých let jej tvořily už pouze klišé a bezobsažné fráze, které neplnily žádnou významovou funkci a kterým vlastně ani nikdo nerozuměl (srov. Fidelius 1998). Základem skutečné ideologie československého komunistického režimu totiž byla jakási nepsaná společenská smlouva založená na zdržení se represí a garance určité životní úrovně ze strany vládnoucí elity výměnou za formální loajalitu občanů (srov. např.

Otáhal 2002). Legitimita vládnoucí komunistické elity v čele s Gustávem Husákem, Vasilem Biľákem, Miloušem Jakešem a dalšími navíc nebyla odvozena od ideologie, nýbrž od sovětské invaze v roce 1968, díky které se dostala k moci (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 129-130; Kopeček 2003a: 126-127).

2.2. Perestrojka

Po nástupu Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu na jaře 1985 došlo ke změně vnitřní i zahraniční politiky Sovětského svazu. Pod hesly perestrojka (přestavba), glasnost' (otevřenost) a demokratizace byly vyhlášeny reformy, jejichž základem byla částečná ekonomická a politická liberalizace. Bylo povoleno drobné soukromé podnikání i omezená občanská participace na státní moci. Sovětský svaz rovněž upustil od tzv. Brežněvovy doktríny, a tudíž od bezprostředního zasahování do vnitřní politiky zemí Varšavské smlouvy. Vládnoucí komunistická elita v Československu oficiálně těmto reformám deklarovala podporu, ve skutečnosti se jim však bránila. Přílišná liberalizace režimu by totiž nutně znamenala její delegitimaci. Perestrojka totiž byla založena na podobných principech jako reformy z období tzv. Pražského jara 1968, které byly zastaveny následnou srpnovou sovětskou invazí a které Sověty dosazené vedení Komunistické strany Československa odsoudilo v *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti* z roku 1970. Vzniklé dilema řešila vládnoucí elita tím, že se pokoušela krkolomně vysvětlovat rozdíl mezi reformami z jara 1968 a perestrojkou (srov. Fiala – Holzer – Mareš – Pšeja 1999: 68-70, 86-89; Tůma 1996).

2.3. Média

Stát je mocný, zvláště když má k dispozici média. Média tím, jak prosazují určitou veřejnou interpretaci skutečnosti, určují, čím věci byly, jsou a budou. Pomocí sdělení, stále opakovaných a všudypřítomných, se vnucují určité formy a kategorie vnímání, principy vidění a rozlišování. Tyto společné principy a kategorie jsou navíc v nedemokratických režimech prosazovány i skrze celé prostorové a časové uspořádání, prostřednictvím výchovy atd. Výsledkem je vznik a udržování symbolického řádu (srov. Bourdieu 1998) či symbolického univerza (srov. Berger – Luckmann 1999), které stojí v pozadí celkového obrazu světa. Československý komunistický režim proto od svého vzniku kladl na ovládnutí médií velký důraz. Oficiální média produkovala a distribuovala obsahy, které sloužily k legitimizaci režimu (srov. Macura 1992). Alternativní (k režimu kritické) zdroje informací byly naopak omezovány či přímo likvidovány. Koncem osmdesátých let ovšem došlo k určitému posunu ve vztahu komunistického

režimu k médiím. Oficiální média nadále obsahovala spoustu ideologického balastu, avšak tu a tam se v nich objevil i otevřeně kritický článek vůči panujícím poměrům (srov. Zajíčková 2004: 92-93). Navíc byl zmírněn tlak na alternativní zdroje informací. Od roku 1988 například přestalo být rušeno vysílání rádia *Svobodná Evropa*. Oficiální obraz světa tak byl stále více narušován alternativními výklady světa s tím, že vládnoucí komunistická elita jejich existenci “potichu” tolerovala.

2.4. Ekonomika

Po ekonomických reformách ze šedesátých let, jejichž výsledkem byla částečná liberalizace československé ekonomiky, se komunistický režim v sedmdesátých letech vrátil k modelu centrálního řízení a plánování. Přesto nebyla československá ekonomika tak docela “netržní”. Každý výrobní podnik totiž musel mít zabezpečeny vstupní zdroje: pracovní sílu, meziprodukty, energii, suroviny atd. Protože si je nemohl nezávisle obstarávat na trhu, byl odkázán na svou schopnost získat je v rámci centrálního plánování. Plánovací systém tak představoval arénu vyjednávání, v níž byly uplatňovány legitimní i nelegitimní zájmy podniků a plánovačů. Konečný úspěch vyjednávání závisel na nesamozřejmé ochotě velkých podniků vyslyšet nároky plánovačů na požadované vstupy. Podniky se často dohadovaly samy mezi sebou a využívaly své “nezávislé” kontakty na mocenské centrum. Tyto praktiky prostupovaly makro- a mikroekonomickou sféru československé společnosti a plynule navazovaly na soukromou podnikatelskou činnost realizovanou v malém na černém trhu zboží a služeb. Při nízké závislosti platu na výkonu měly v životě jednotlivců klíčový význam právě druhotné zisky ze soukromé produkce a z postavení v sociálních sítích usměrňujících směnu vzácných zdrojů a užitných hodnot (srov. Kabele 1992). Tzv. socialistické vlastnictví se totiž sice jevilo jako vlastnictví všech, avšak ve skutečnosti bylo vlastněno těmi, kteří k němu měli dispoziční právo. Dispoziční právo zakládalo vlastnický (byť nelegitimní a nekontrolovatelný) vztah s tržní hodnotou, jež byla založena na (nepeněžních) službách a protislužbách. Služby a protislužby pak byly realizovány uvnitř sociálních sítí, jejichž základem byly rodinné vazby s tím, že tyto sociální sítě postupně prorostly celým státním aparátem (srov. Možný 1991). Význam šedé ekonomiky rostl spolu s přibývajícím problémy stagnujícího československého hospodářství, které ztrácelo schopnost uspokojovat materiální potřeby obyvatel. Proti oficiálně manifestovanému obrazu socialistické, vědecky řízené a plánované ekonomiky, tak na konci osmdesátých let stála každodenně prožívaná realita konexí, služeb a protislužeb.

2.5. Kultura

Podobně jako jiné oblasti společenského života byla potřebám a záměrům československého komunistického režimu podřízena i kultura. Pokud se chtěli umělci realizovat v oficiální kultuře a požívat ekonomických výhod s tím spojených, museli být k režimu loajální, eventuálně jej v kritických okamžicích veřejně podpořit (srov. Otáhal 1999). Tak tomu bylo i v případě tzv. Anticharty (srov. Karlík – Pokorná 2002). Ti umělci, kteří odmítli být vůči komunistickému režimu loajální, nesměli veřejně působit. Vedle oficiální kultury ovšem existovala i kultura neoficiální. Řada zakázaných spisovatelů tak pokračovala ve vydávání svých děl v samizdatových edicích (např. Petlice), řada zakázaných herců působila v tzv. bytových divadlech, řada zakázaných hudebníků hrála na soukromých koncertech (např. u Václava Havla na Hrádečku) apod. A přestože komunistický režim vedl proti neoficiální kultuře masivní kampaň, její představitele i fanoušky sankcionoval a zavíral podniky, ve kterých akce neoficiální kultury nacházely azyl, nepodařilo se mu ji nikdy zcela potlačit. Naopak, její obliba zejména mezi mladou generací narůstala. Koncem osmdesátých let byl navíc tlak na neoficiální kulturu zmírněn a řada jejich představitelů pronikla i do kultury oficiální (srov. např. Vaněk 2002).

2.6. Česko-slovenské vztahy

Česko-slovenské vztahy byly před rokem 1989 oficiálně prezentovány jako bezproblémové. Na ideologické rovině byla tato bezproblémovost dokládána slogany o soužití bratrských národů, na institucionálně politické rovině pak federativním uspořádáním státu z roku 1968. Přispívala k tomu relativní blízkost obou národních jazyků, jež mezi Čechy a Slováky umožňovala nejen hladkou komunikaci, ale i kulturní propojení a obousměrnou migraci. Oba národy byly nadto vystaveny stejné masové kulturní produkci – televizním programům, filmům, divadlu, populární hudbě a literatuře. Vzájemné historické vazby ani aktuální uspořádání ekonomických a politických vztahů však veřejně interpretovány, natož kriticky posuzovány, nebyly. Určité napětí mezi Čechy a Slováky přitom existovalo. Z české strany se poukazovalo na zvýhodňování Slováků, ať už v ohledu ekonomickém (redistribuce bohatství ve prospěch méně výkonné slovenské části federace, rozsáhlejší výstavba jinak chronicky nedostatkových bytů, budování nových továren, škol, nemocnic apod.) či politickém (parita v reprezentaci společného státu). Na slovenské straně pak šlo o vyjadřování pocitu nucené podřízenosti Slovenska silnější české části federace. Jednalo se zvláště o různou míru viditelnosti a důrazu na symboly společného státu (státní znak, peníze, hymna), koncentraci federálních úřadů v Praze, vyšší ekonomický potenciál české části federace a výklad modernizace Slovenska po roce 1918 jako

české kulturní kolonizace. Protože však chyběl veřejně artikulovaný nebo dokonce institucionalizovaný politický konflikt, bylo napětí v česko-slovenských vztazích omezeno pouze na intimní svět průpovědek, poznámek, vtipů a samozřejmých pravd vycházejících z tzv. zdravého rozumu, které byly pronášeny v uzavřených rodinných kruzích, hospodách, mezi známými na pracovišti, mezi přáteli nebo mezi sousedy (srov. Marada 2003: 13-16).

3. Tající posttotalitarismus

Československý komunistický režim bývá často paušálně označován za “totalitní”. Z hlediska teorie moderních nedemokratických režimů lze však tuzemský komunistický režim charakterizovat jako totalitní maximálně v prvních letech jeho existence. V dalších etapách svého vývoje, a zvláště to platí pro zde analyzovanou druhou polovinu osmdesátých let, už klasickým definicím totalitarismu neodpovídal.

3.1. Optikou teorie totalitních režimů

Totalitní jsou podle Hannah Arendtové ty režimy, v nichž společnost: 1. má masový charakter způsobující izolovanost člověka a jeho vykořeněnost z tradičních sociálních struktur a 2. je řízena jednou politickou stranou v čele se zbožštělým vůdcem, která je nositelkou ideologie a teroru (srov. Arendtová 1996). Podle Giovanniho Sartoriho se totalitní režimy vyznačují: 1. totálním rozšířením a pronikáním moci státu, 2. ideologizací politiky a 3. politickým ovládnutím všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka (srov. Sartori 1993). A konečně podle Carla J. Friedricha a Zbigniewa Brzezinského v totalitních režimech: 1. existuje oficiální ideologie, kterou musejí přijmout všichni členové společnosti; 2. veškerý politický a vůbec společenský život ovládá jediná masová politická strana, v jejímž čele většinou stojí jediný vůdce; tato strana má absolutní monopol na kontrolu (3.) všech prostředků ozbrojené moci a (4.) všech prostředků masové komunikace; 5. existuje dokonalý systém fyzické a psychické kontroly společnosti; 6. ekonomika podléhá centrálnímu řízení a plánování (srov. Balík – Kubát 2004: 36-37; Friedrich – Brzezinski 1961).

Z rysů totalitních režimů vytyčených Arendtovou, Sartorim nebo Friedrichem a Brzezinským měl československý komunistický režim pouze některé. Především se jednalo o absolutní monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci a o centrální řízení a plánování ekonomiky. V Československu ovšem byla velmi nezřetelná i hranice mezi politickým a nepolitickým, což vedlo k “politizaci každodennosti” (srov. Marada 2003: 18-31). Ostatní kritéria totalitních režimů byla v tuzemsku naplněna pouze částečně anebo vůbec. Oficiální ideologie sice

existovala, ale stále více plnila spíše formální úlohu. Moc státu sice pronikala takřka do všech oblastí společenského života, státní instituce ovšem postupně prorostly a ovládly sociální síť. Komunistická strana sice hrála dominantní roli ve stranickém systému a v celé společnosti, avšak vedle ní, byť víceméně formálně, působily další stranické subjekty (srov. Marek 2000). Podle Sartoriho typologie stranických systémů (1976) tak československý stranický systém představoval systém s hegemonní a nikoliv jednou stranou. Všele KSC navíc nestál jediný charismatický vůdce, ale kolektivní vedení. Systém fyzické a psychické kontroly společnosti sice existoval, o teroru ovšem nelze mluvit. Oponenti režimu byli nadále sankcionováni, avšak nikoliv absolutními tresty. Na tzv. šedou zónu už nebylo, jak je v totalitních režimech obvyklé, pohlíženo jako na potenciálního nepřítele. Monopol na kontrolu prostředků masové komunikace sice existoval, avšak nebyl absolutní. Režim nadto stále více toleroval alternativní zdroje informací.

3.2. Míra nedemokratičnosti režimu

Míra nedemokratičnosti československého komunistického režimu se nejlépe ukáže, aplikuje-li se na něj koncepce Juana J. Linze. Linz vychází z předpokladu, že demokracie a totalitarismus jsou ideální konstrukce. Existující politické režimy se těmto ideálům snaží v různé míře přiblížit, avšak nedosahují jich. Demokracie a totalitarismus přitom představují jakési póly kontinua, na němž se jednotlivé režimy nacházejí (srov. Balík – Kubát 2004: 23). Konkrétní míru nedemokratičnosti režimu přitom Linz určuje podle: 1. stupně politického pluralismu v kontinuu od úplného pluralismu k monismu, 2. stupně reálné politické participace občanů v kontinuu od depolitizace k mobilizaci, 3. stupně ideologizace v kontinuu od deideologizace až po centrální postavení ideologie, 4. stupně (charakteru) vůdcovství v kontinuu od vůdcovství omezeného (“nechtěného”) až po vůdcovství cílené (srov. Linz 2000: 159).

Pluralita byla v Československu od konce šedesátých let značně omezena. V této dimenzi se komunistický režim nejvíce blížil totalitnímu modelu. Politický pluralismus nebyl připuštěn vůbec. Oficiálně uznané společenské organizace mohly působit výhradně v rámci tzv. Národní fronty, a to jako pouhé satelity KSC. Určitá opozice vůči komunistickému režimu sice existovala, tzv. disent reprezentovaný zvláště Chartou 77 (srov. Prečan 1990), až do konce osmdesátých let ovšem představovala spíše “intelektuální” než politickou alternativu. I vládnoucí KSC vystupovala až do konce osmdesátých let monolitně. Uvnitř strany sice existovaly konflikty vyvolané ambicemi a konkurencí jednotlivců či celých skupin, podobu politické alternativy však nezískaly. Vždy se jednalo pouze o posun určitého jednotlivce na nomenklaturním žebříčku (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 129-130). V období tzv. normalizace totiž došlo uvnitř KSC k čistkám

od liberalizátorů z Pražského jara, které byly největší v historii celé středovýchodní Evropy. Postižena byla takřka třetina členů strany. Prostor pro alternativu vůči oficiální, značně rigidní stranické linii, tak po čistkách vlastně v KSČ ani nemohl zůstat (srov. Fiala – Holzer – Mareš – Pšejja 1999: 62-64; Szomolányi 1999: 21).

V ostatních sférách společnosti sice byla tolerována určitá pluralita, avšak dlouho neměla tendenci šířeji se rozvinout. To se změnilo až v druhé polovině osmdesátých let, kdy došlo k mírné reformě v ekonomické oblasti (bylo povoleno drobné soukromé podnikání apod.), byl zmírněn tlak na kulturu (natáčely se nekonformní filmy apod.), v médiích se mohly objevovat i reportáže kriticky zaměřené vůči systémovým nedostatkům (srov. Fiala – Holzer – Mareš – Pšejja 1999: 86). Rovněž narůstal pohyb na neoficiální opoziční scéně, a to již nikoliv pouze v disidentských kruzích. Samizdatově byly vydávány a distribuovány *Lidové noviny*, vznikala řada občanských iniciativ (např. Demokratická iniciativa, Mírový klub Johna Lennona, Nezávislé mírové sdružení), objevovaly se protestní petice a prohlášení (např. *Několik vět*) a postupně se zvyšoval počet demonstrací i demonstrujících (např. tzv. Palachův týden v lednu 1989) (srov. Otáhal 2002; Vilímek 2004). Celé sociální skupiny postupně ustupovaly od nepsané společenské smlouvy a místo loajality vyjadřovaly nesouhlas s režimem. Zejména se jednalo o tzv. tvůrčí inteligenci, z níž se zvláště umělci a studenti začali vůči režimu čím dál víc kriticky vymezovat. Část z nich dokonce zahájila spolupráci s disentem (srov. Otáhal 1999, 2003).

Reálná politická participace občanů byla v Československu v sedmdesátých a osmdesátých letech poměrně nízká. Komunistický režim nevyžadoval entuziastickou podporu, ale spokojoval se pouze s formální loajalitou, což mimo jiné vyplývalo z nepsané společenské smlouvy. Oficiálně zdůrazňovaná nutnost veřejné podpory a angažovanosti občanů se ve skutečnosti omezovala na ritualizované úkony manifestující loajalitu, např. účast u voleb, na brigádách, spartakiádách, politických schůzích, oslavách výročí a státních svátků, různých podpisových akcích nebo prvomájovou výzdobou oken. Horlivost v projevech podpory režimu přitom byla chápána spíše jako nedostatek soudnosti než jako doklad autenticky prožívané oddanosti. Ani členství v KSČ nutně nepředstavovalo manifestaci loajality k režimu. Často se jednalo spíše o výraz osobní životní strategie, jejímž cílem bylo získání sociálních a ekonomických výhod. V druhé polovině osmdesátých let navíc stále více jednotlivců i celých sociálních skupin od veřejně projevované loajality k režimu upouštělo. Naopak se začaly množit různé způsoby vyjadřování distance od něj, ať už byla manifestována veřejně, prostřednictvím oblečení, uměleckého vkusu, nekonformního způsobu trávení volného času, praktikování náboženské víry apod., nebo nevěřejně, v soukromých rozhovorech, v politických vtípech, obsahem osobní knihovny či třeba pravidelným

poslechem *Svobodné Evropy* nebo *Hlasu Ameriky* (srov. Marada 2003: 24, 27). Do soukromých aktivit občanů a jejich životního stylu přitom komunistický režim výrazněji nezasahoval. K totálnímu ovládnutí jedince i společnosti mu totiž scházela ochota i kapacita.

Komunistická ideologie sice v sedmdesátých a osmdesátých letech nepřestávala oficiálně plnit roli kánonu, avšak stále méně ji věřili občané i představitelé vládnoucí elity. V podstatě se jednalo pouze o prázdnou floskuli. Svoji legitimitu totiž komunistický režim ve skutečnosti neodvozoval od ideologie, nýbrž od neartikulovaného sociálního kontraktu a od okupačních sovětských vojsk (viz 2. Schizofrenní společnost).

Často bývá poněkud přeceňována role Gustáva Husáka (srov. např. Šimečka 1990). Měl sice jako generální tajemník ÚV KSČ a posléze i prezident republiky v komunistickém režimu poměrně dominantní postavení, o charismatického vůdce se však rozhodně nejednalo. Nebyly mu přičítány božské vlastnosti jako všemocným diktátorům v totalitních režimech (srov. Balík – Kubát 2004: 21-47). Vedení režimu bylo v Československu prezentováno jako kolektivní a mělo pragmatický, byrokratický či “státně technokratický” charakter. Jeho kroky se daly předvídat, neboť byly do značné míry vázány systémem nejrůznějších zákonů, předpisů a vyhlášek. Vedení režimu se totiž snažilo budovat dojem zákonnosti, a to i přesto, že byl existující právní řád často porušován. A přestože až do pádu režimu nedošlo ke změně oficiální stranické linie, objevilo se na konci osmdesátých let ve vedení KSČ jisté napětí mezi pragmatiky orientovanými členy Ladislavem Adamcem či Františkem Pitrou, kteří byli ochotni přistoupit zejména v ekonomické oblasti na dílčí reformy, a ortodoxními členy Janem Fojtíkem, Miloušem Jakešem, Vasilem Biřákem či Miroslavem Štěpánem, jež tuto možnost odmítali z obavy, aby nedošlo k přílišné liberalizaci režimu a tím i k postupné demontáži mocenského monopolu komunistické strany jako v sousedním Maďarsku a Polsku. K výraznějšímu posílení pozice pragmatiků ovšem nedošlo ani po částečných personálních změnách ve vedení režimu na konci osmdesátých let. V prosinci 1987 ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ vystřídal Gustáva Husáka Milouš Jakeš a v říjnu 1988 se předsedou federální vlády stal místo Lubomíra Štrougala Ladislav Adamec (srov. Fiala – Holzer – Mareš – Pšeja 1999: 69).

V souvislosti s mírou nedemokratičnosti tuzemského komunistického režimu nejsou bez zajímavosti ani rozdíly v jeho povaze na Slovensku a v českých zemích. Reformní proces druhé poloviny šedesátých let neměl na Slovensku zdaleka tak silnou podporu jako v Čechách. Nad požadavkem demokratizace navíc na Slovensku dominoval požadavek federalizace. Represe byly v sedmdesátých a osmdesátých letech na Slovensku mírnější než v Čechách. Slovenská opozice byla oproti české výrazně slabší a její charakter nebyl “občanský” ale spíše “katolický”. Soňa

Szomolányi proto tvrdí, že komunistický režim měl na Slovensku v porovnání s českými zeměmi konsenzuálnější a paternalističtější ráz (srov. Szomolányi 1998: 15-16, 1999: 27; Kopeček 2003b: 156-157).

3.3. Optikou teorie posttotalitních režimů

Většina autorů tak československý komunistický režim sedmdesátých a osmdesátých let necharakterizuje jako totalitní, nýbrž jako posttotalitní (např. Linz – Stepan 1996; Szomolányi 1998, 1999; Dvořáková – Kunc 1994, Havel 1990a, 1990b). Za posttotalitní jsou pokládány ty politické systémy, jež mají zkušenost s totalitním modelem vlády a jež na toto totalitární dědictví ve velké míře navazují. Po totalitární fázi v nich zůstala řada politických, sociálních a ekonomických struktur, jež se sice mohly různým způsobem transformovat, avšak nikoliv zcela vytratit. (srov. Balík 2000: 150). V posttotalitních režimech přitom existuje mnohem větší míra společenské plurality než v režimech totalitních, politická pluralita je ovšem nadále striktně omezována. Vůdcové bývají spíše pragmatičtí než charismatičtí. Režimní ideologie zůstává oficiálně “posvátnou”, ve skutečnosti je však stále více formalizována a vyprazdňována. Od občanů už není vyžadována entuziastická podpora, ale pouze lojalita manifestovaná účastí na nejrůznějších rituálech (srov. Balík – Kubát 2004: 61-62). Juan J. Linz nejprve posttotalitní režimy pokládal za typ autoritativních režimů (2000), posléze ve spolupráci s Alfredem Stepanem svoji dnes už klasickou typologii nedemokratických režimů částečně revidoval a začal posttotalitní režimy označovat za svébytný typ nedemokratických režimů, odlišný od režimů totalitních i autoritativních. Podle Linze a Stepana přitom existují tři typy, respektive vývojová stádia posttotalitarismu: “raný”, “zamrzlý” a “zralý” (srov. Linz – Stepan 1996).

Československý komunistický režim sedmdesátých a o osmdesátých let Linz a Stepan pokládají za případ tzv. “zamrzlého” posttotalitního režimu, který se vyznačuje dlouhodobým zakonzervováním kontrolních mechanismů a určitou tolerancí k oponentům (srov. Linz – Stepan 1996: 42). Vykazuje geriatrické sklony, není schopen pružně reagovat na změněné podmínky, nedokáže vyměnit vedení ani jednat s oponenty. V jeho rigiditě je přitom podle Linze a Stepana zároveň skryt i potenciální zdroj radikální změny. V důsledku postupného rozkladu režimu je totiž oslabována i jeho legitimita, a to zejména na střední úrovni represivních orgánů. V krizové situaci pak držitelé moci nejsou schopni potlačit odpůrce a režim většinou končí kolapsem (srov. Linz – Stepan 1996: 50-51). Uvolnění československého komunistického v druhé polovině osmdesátých let se přitom podle Linze a Stepana do povahy režimu nepromítlo. Nejednalo se totiž o tak zásadní liberalizaci všech dimenzí režimu jako v sousedním Maďarsku a Polsku, aby

bylo možné mluvit o posunu od “zamrzlého” ke “zralému” posttotalitarismu (Linz – Stepan 1996: 316-333).

Původně však Linz při vnitřním členění kategorie posttotalitních režimů vycházel z koncepce Gordona Skillinga, který rozlišuje mezi kvazi-totalitárními (státy střední a východní Evropy 1948-1953), konzultativními (Polsko po březnu 1968), kvazi-pluralistickými (Sovětský svaz 1954-1964), demokratizujícími se a pluralistickými (Jugoslávie 1966-1980, Československo 1968) a anarchickými posttotalitarismy (Čína v období Velké kulturní revoluce). Klasifikovat uvolnění v Československu na konci osmdesátých let jako změnu typu režimu by přitom bylo prostřednictvím Skillingovy koncepce, byť s výhradami, možné. Jestliže by se tuzemský komunistický režim v sedmdesátých letech a v první polovině osmdesátých let dal charakterizovat jako hraniční případ mezi kvazi-totalitárním a konzultativním posttotalitarismem (srov. Balík, S.-Hloušek, V.- Holzer, J.- Šedo, J. 2003: 160-161), v druhé polovině osmdesátých let se v něm začaly objevovat i rysy kvazi-pluralistického posttotalitarismu. V kvazi-totalitárním posttotalitarismu, jenž je podle Skillinga nejbližší totalitnímu modelu, hraje dominantní roli strana provádějící důslednou kontrolu společnosti. Povolené organizace jsou zcela zbaveny možnosti participovat na politickém procesu. Jakékoliv skupiny vymykající se kontrole jsou rozbíjeny. V konzultativním posttotalitarismu zůstává dominantní role strany nenarušena, vládnoucí elita ale začíná přihlížet k názoru odborníků. Prominentní roli v režimu zaujímá stranický a státní byrokratický aparát. Ovšem i v kvazi-pluralistickém posttotalitarismu zůstává dominantní role strany nenarušena. Zároveň se v něm ale objevuje skupinový konflikt, který doprovází spory mezi stranickými frakcemi. Byrokratické skupiny zůstávají mocné, z participace na politickém procesu už však nejsou zcela vyloučeny ani intelektuální a jiné skupiny (srov. Linz 2000: 253-261; Balík 2000: 155-159). Ani v druhé polovině osmdesátých let nepřestala KSČ hrát dominantní roli ve společnosti. Vládnoucí elita ovšem stále více přihlížela názoru odborníků, zvláště ekonomů. V neposlední řadě však výrazně vzrostla i společenská pluralita. Začaly se objevovat konflikty, a to částečně i uvnitř vládnoucí elity.

3.4. Optikou teorie autoritativních režimů

Posttotalitarismus ovšem není jediným možným interpretačním klíčem ke klasifikaci československého komunistického režimu. Určitou alternativu představuje např. koncepce Wolfganga Merkela, který na Linzovu typologii nedemokratických režimů sice navazuje, avšak modifikuje ji. Některé kategorie od Linze prostě přebírá, jiné rozděluje, další slučuje, některé definuje zcela nově a jiné zcela pomíjí (srov. Balík – Kubát 2004: 62). Mimo jiné tak nepracuje

s kategorií posttotalitních režimů. Komunistické režimy rozčleňuje na dva základní typy – totalitní a autoritativní. Rozhodující je podle něj podoba nositele moci. Buď se jedná o diktaturu vůdce anebo o diktaturu strany, přičemž diktatura vůdce je typická pro komunistické totalitní režimy, zatímco diktatura strany pro komunistické autoritativní režimy (srov. Merkel 1999: 34-56). Na základě Merkelovy koncepce tak lze československý komunistický režim sedmdesátých a osmdesátých let označit za komunistický autoritativní. Nositelem moci v něm totiž nebyl jeden vůdce, ale kolektivní orgán ÚV KSČ stojící na vrcholu stranické pyramidy. Zachytit proměnu československého režimu v druhé polovině osmdesátých let ovšem Merkelova typologie neumožňuje.

S kategorií posttotalitarismu však ve své typologii komunistických režimů nepracuje ani Herbert Kitschelt, který rozlišuje režimy patrimonální, byrokraticko-autoritářské a národně-konsensuální. Patrimonální režimy (např. Rumunsko) se podle Kitschelta vyznačovaly striktní hierarchicko-osobní závislostí mezi komunistickými vůdci a jejich stoupenci, což se promítlo do vzniku patronážních a klientelistických vazeb. Byrokraticko-autoritářské režimy (např. Německá demokratická republika) podle Kitschelta neumožňovaly soutěž uvnitř mocenské elity. Zájmy v nich byly artikulovány jen velmi omezeně. Nesnažily se uplatňovat totalitární metody a spoléhaly spíše na sofistikovanější racionálně-byrokratické metody. Vyznačovaly se tvrdším postupem vůči opozici. V národně-konsensuálních režimech (např. Polsko) se podle Kitschelta projevovala určitá soutěživost uvnitř vládnoucí elity a vyšší míra artikulace zájmů společnosti. Vládnoucí elita se prezentovala jako obhájce národní autonomie (před sovětskou hegemonií), přičemž byla schopna a ochotna přistoupit na jisté kompromisy se sílící opozicí. Prostřednictvím Kitscheltovy koncepce lze typologicky určit regionální modifikace v charakteru československého režimu. Komunistický režim sedmdesátých a osmdesátých let na Slovensku by se tak dal označit za specifickou kombinaci režimu byrokraticko-autoritářského, patrimonálního a národně-konsensuálního, zatímco komunistický režim v českých zemích za typicky byrokraticko-autoritářský (srov. Kitschelt 2002, 1995: 452-453; Kopeček 2003b: 157-158). Uvolnění na konci osmdesátých let však neumožňuje zachytit ani Kitscheltova koncepce.

3.5. Problém s klasifikací

Zdá se, že výše zmíněné koncepce při pokusu klasifikovat uvolnění v Československu v letech 1985 – 1989 jako změnu charakteru režimu víceméně selhávají. Nabízí se proto otázka, zda k takové proměně režimu vůbec došlo. Zvláště, když je většina autorů přesvědčena, že nikoliv. Argumentují tím, že: 1. Komunistický režim zůstal až do svého pádu značně rigidní a

udržoval všechny kontrolní mechanismy dozoru nad občany. 2. Uvnitř KSCĚ se nezformovalo liberální křídlo jako v maďarské nebo polské komunistické straně, které by odstartovalo reformy. 3. V rámci režimu nepůsobila skutečná politická opozice podobná např. polské Solidaritě (srov. např. Dvořáková – Kunc 1994, Szomolányi 1998, 1999, Linz – Stepan 1996: 316-333; Balík, S.-Hloušek, V.-Holzer, J.-Šedo, J. 2003: 162). Předchozí analýza však ukázala, že se československý komunistický režim v druhé polovině osmdesátých let v řadě ohledů proměnil. Oproti předcházejícímu období se v něm výrazně prohloubil rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa, mezi životem a jazykem veřejným a soukromým. Značně vzrostla míra společenské plurality. Množili se oponenti režimu, kteří se už nerekrutovali pouze z disidentských kruhů, nýbrž ze stále širších vrstev společnosti. To, že nevznikla regulérní politická opozice, může být vysvětleno mimo jiné silným vlivem tradice tzv. nepolitické politiky (srov. např. Havel 1990c; Havelka 1998; Bělohradský 2000). Cíle a záměry občanských iniciativ, ve kterých se oponenti režimu sdružovali, přesto byly jednoznačně politické. Určité napětí ovšem existovalo i uvnitř vládnoucí KSCĚ. Důvodem toho, že pragmatici ochotní k určitým reformám nevytvořili frakci, bylo nejen silné postavení ortodoxních, ale i obava, aby nebyla ohrožena legitimita strany a režimu jako celku.

Jestliže tedy k proměně československého komunistického režimu v letech 1985 –1989 skutečně došlo a tuto proměnu nelze pomocí výše zmíněných typologií klasifikovat, znamená to buď, že československý komunistický režim druhé poloviny osmdesátých let představuje specifický případ nedemokratického režimu, anebo, že jsou tyto typologie nedostatečné. Dlužno dodat, že problém s typologickým určením vzniká prakticky u všech odstraňovaných režimů. Objevují se totiž u nich jisté “defekty” či “patologické” tendence, jež nakonec způsobí jejich pád. Navíc vlastně každý zkoumaný případ je nějakým způsobem “specifický”. Aplikace obecných typologií jako svého druhu ideálních kategorií na konkrétní případy tudíž musí nutně narážet na výjimky a sporné momenty. Jedná se vlastně o limity celého empiricko-analytického diskursu, jenž pracuje s modelovými případy a z nich vycházejícími typologiemi a klasifikacemi. Zobecnování je ošemetné zvláště u středo- a východoevropských komunistických režimů druhé poloviny osmdesátých let, poněvadž se více méně každý z nich v této době vydal vlastní cestou. Problematické je určit, který z jejich rysů měl obecnou platnost a který byl výsledkem místních specifických podmínek. Řešením je neustálé zpřesňování stávajících typologií a klasifikací tak, aby byly výjimky a defektní případy co nejvíce vyloučeny.

Protože se jako neadekvátnější ukázala optika teorie posttotalitarismu, navrhuje autor tohoto článku vytvořit pro potřeby zde prováděné analýzy zvláštní kategorii posttotalitních

režimů nazvanou “tající” posttotalitarismus, která by podle jeho názoru nejlépe vystihovala míru uvolnění československého komunistického režimu v druhé polovině osmdesátých let. Zobecňovat tuto kategorii je však zatím předčasně. Jedná se pouze o pracovní hypotézu, jež může být ověřena a eventuelně zobecněna až na základě komparativní areálové studie. Teprve taková studie by totiž mohla ukázat, zda vedle československého komunistického režimu existovaly i jiné případy “tajícího” posttotalitarismu. Navrhovaná kategorie posttotalitarismu by podle autora tohoto článku měla stát na pomezí Linzova a Stepanova “zamrzlého” a “zralého” posttotalitního režimu s tím, že by v sobě spojovala prvky konzultativního a kvazi-pluralistického posttotalitarismu Gordona Skillinga. “Tající” posttotalitní režim je sice stále poměrně rigidní, přesto se ale pomalu začíná uvolňovat. Vzrůstá v něm míra společenské plurality. Množí se oponenti režimu. Ti sice ještě nejsou schopni vytvořit regulérní politickou opozici, přesto se však sdružují v jednoznačně politicky zaměřených organizacích “občanského” charakteru. Komunistická strana neustále drží dominantní postavení ve společnosti. Přihlíží ale k názoru odborníků a svoji moc čím dál víc racionalizuje a byrokratizuje. Navenek sice působí homogenním dojmem, ve skutečnosti v ní však existuje latentní konflikt mezi pragmatickými a ortodoxními členy. Ke zformování celé pragmaticky orientované stranické frakce ovšem nedojde. Režim přitom rychle ztrácí legitimitu a přichází o své ideologické ukotvení. Ideologie se totiž formalizuje a vyprazdňuje. Režim se navíc stává “schizofrenní”. Výrazně se v něm prohlubuje rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa s tím, že té oficiální verzi už takřka nikdo nevěří. “Ledový krunýř” zamrzlého posttotalitarismu zkrátka začíná “tát”, což je příznakem blížícího se pádu režimu.

4. Pád režimu

Československý přechod k demokracii, který odstartoval studentskou demonstrací 17. listopadu 1989, bývá označován za “sametovou revoluci”. O revoluci se však ve skutečnosti nejednalo. Revoluce totiž představuje takový způsob tranzice, při kterém proti odstraňovanému režimu povstanou masy a porazí jej vojenskou silou (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 65). Masy sice v Československu do ulic vyšly, ovšem bez zbraní v rukou.

4.1. Signály avízující pád režimu

Konec starého režimu nikdy nepřichází neohlášen. Vždy jej avizují určité signály: např. úmrtí vůdce bez vyřešeného nástupnictví, ekonomická krize, masová nespokojenost, zahraniční tlak na reformy anebo pouhá “šeptanda”, že se nějaká změna chystá (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 60). Takových signálů existovala v Československu na konci osmdesátých let celá řada. Byla to změna zahraniční politiky Sovětského svazu, který upustil od přímého zasahování do vnitřní politiky satelitních zemí. To znamenalo ztrátu opory pro vedení KSCČ, jež svoji legitimitu odvozovalo od okupačních sovětských vojsk. Zároveň se tak otevřel prostor pro větší aktivitu oponentů režimu, kteří se nemuseli obávat zásahu sovětské armády. Jejich počet začal výrazně narůstat. Už se nerekrutovali pouze z disidentských kruhů, ale ze stále širších vrstev společnosti. Vznikaly občanské iniciativy kriticky se vymezující vůči režimu, objevovaly se protestní petice a prohlášení a postupně se zvyšoval počet demonstrací i demonstrujících. Čím dál více lidí totiž ustupovalo od nepsané společenské smlouvy. Důvodem byla stagnace hospodářství, jež ztrácelo schopnost uspokojovat materiální potřeby obyvatelstva. KSCČ navíc začala vykazovat řadu známek hluboké vnitřní destrukce, rozpadu mocenských, informačních i kontrolních mechanismů a ztrácela podporu represivních orgánů, což ji do značné míry znemožňovalo smysluplnou a adekvátní reakci na probíhající politické procesy (srov. Cívín 2004b).

4.2. Vyjednaný kolaps

Někteří autoři jsou přesvědčeni, že československý přechod k demokracii byl “vyjednaný”, tzn. že v něm rozhodující roli sehrála jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí. Samuel P. Huntington tak tuzemskou tranzici charakterizuje jako vyjednaný “přesun” moci mezi komunistickou stranou a opozicí (srov. Huntington 1991: 146). Podobný názor zastávají i Terry L. Karlová a Phillippe Schmitter, kteří sice připouštějí, že požadavek změny vyšel od mas, avšak samotná “reforma” režimu byla podle nich výsledkem jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí (srov. Karl – Schmitter 1991). Juan J. Linz, Alfred Stepan, Wolfgang Merkel, Vladimíra Dvořáková a Jíří Kunc zase mluví o “kolapsu” československého komunistického režimu. Ten totiž podle nich až do svého pádu zůstal natolik rigidní, že se v něm nemohli zformovat aktéři, kteří by dokázali vést jednání o jednotlivých krocích transformace (srov. Linz – Stepan 1996: 322-333; Dvořáková – Kunc 1994: 131; Merkel 1999: 414-418). Jako nejvýstižnější se však jeví charakteristika Soni Szomolányi, která československý přechod k demokracii označuje za “vyjednaný kolaps” (srov. Szomolányi 1998, 1999, 2002). Předchozí analýza totiž ukázala, že československý komunistický režim měl v druhé polovině osmdesátých let povahu “tajícího” posttotalitarismu. Na jednu stranu sice zůstával poměrně rigidní. V rámci vládnoucí elity

nevzniklo pragmatické křídlo ochotné přistoupit k reformám a k jednání s opozicí, avšak ani oponenti režimu se nedokázali zformovat do regulérní politické opozice. Na druhou stranu ale k určitému uvolnění v Československu bezesporu došlo a potenciální aktéry jednání o způsobu tranzice lze identifikovat jak uvnitř vládnoucí elity, tak i mezi oponenty režimu.

K jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí se ovšem uskutečnilo teprve v okamžiku, kdy se komunistický režim začal hroutit. Byť představitelé iniciativy “Most” Michael Kocáb a Michal Horáček navázali kontakt s Ladislavem Adamcem již 29. října, podstatná byla až jednání, ke kterým došlo 26. listopadu pod tlakem mobilizace veřejnosti. Jednání mezi Adamcem, jeho týmem a zástupci Občanského fóra včele s Václavem Havlem sice byla velmi tvrdá, vládnoucí elita však ustupovala poměrně rychle. Nadto v nich šlo zejména o to, jakým způsobem komunistická strana odevzdá moc opozici (srov. Szomolányi 1999: 21-22). Typickým znakem “vyjednaných” tranzicí je přitom to, že se rozhovory u tzv. “kulatého stolu” nekonají pod tlakem mas, ale z vůle držitelů moci, resp. jejich reformního křídla, které během postupných a kontrolovaných změn hledá východisko z patové situace. Navíc se jedná především o pravidlech politické soutěže (např. o podobě volebního systému jako tomu bylo v Polsku a Maďarsku), a nikoliv pouze o způsobu odevzdání moci. To ovšem neznamená, že by jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí nebyla v Československu důležitá. Klíčový byl v tomto ohledu zvláště zápas o způsob volby prezidenta. Představitelé KSČ totiž navrhovali přímou volbu, ve které by kandidovali Čestmír Císař, Ladislav Adamec, Václav Havel a Alexandr Dubček. Kalkulovali s tím, že Havla širší veřejnost příliš neznala a že by tak mohl vyhrát jejich kandidát (srov. Rychlík 2002: 81-86). Prosazení přímé volby prezidenta mohlo vést k jinému průběhu tranzice. Vývoj totiž rozhodně nebyl bez alternativ. Traduje se sice názor Timothy G. Ashe (1991), že převzetí moci trvalo pouhých deset dní (od demonstrace na Národní třídě 17. listopadu do generální stávkou 27. listopadu), avšak rozhodujícím mezníkem bylo až jmenování vlády “národního porozumění” včele s Mariánem Čalfou 10. prosince, respektive zvolení Václava Havla prezidentem republiky 29. prosince (srov. Szomolányi 1999: 23).

4.3. Aktéři a fáze tranzice

Příznačná byla pro československou tranzici nehotovost přítomných aktérů a jimi uvažovaných strategií, což bylo důsledkem povahy “tajícího” posttotalitního režimu, jež přes určité uvolnění zůstával poměrně rigidní. V KSČ nevzniklo reformní křídlo, které by bylo schopno vyjednávat z opozicí, avšak ani opozice nebyla zformována natolik, aby byla schopna vyjednávat s vládnoucí elitou. Byť k jednáním mezi vládnoucí elitou a opozicí došlo, předání a

převzetí moci proběhlo jaksi improvizovaně. Institucionální základ komunistického režimu zůstal prakticky beze změn. Opozice pouze obsadila funkce, kterých se narychlo vzdala KSČ. Výsledkem bylo, že fáze liberalizace a fáze demokratizace v československém přechodu časově splynuly. Na fázi liberalizace a fázi demokratizace etapizuje tranzici Adam Przeworski (1991). Během liberalizace se prostor ovládaný nedemokratickým režimem otevírá reformám. Hlavními aktéry této fáze přechodu jsou podle Przeworského na jedné straně liberalizátoři a na druhé ortodoxní z vládnoucí elity (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 82-90; Říchová 2000: 251-253). Během demokratizace dochází k budování demokratických institucí a k prosazení demokratických a všemi akceptovaných pravidel hry. Hlavními aktéry této fáze tranzice jsou na jedné straně reformátoři a ortodoxní z vládnoucí elity, na druhé pak umírnění a radikálové z opozice. K uvolnění nedemokratického režimu přitom podle Przeworského může dojít pouze tehdy, spolupracují-li reformátoři z vládnoucí elity a umírnění z opozice (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 91-96; Říchová 2000: 254-255). Rozhodující fází tranzice je liberalizace. Právě během liberalizace se totiž formují aktéři a jejich strategie a vyjasňuje se poměr sil. K převzetí moci opozicí dochází teprve ve fázi demokratizace. Aktéři i strategie přechodu k demokracii se ovšem v Československu utvářeli a vyhraňovali až z převzatých mocenských center (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 134-135).

Klíčovou roli v československé tranzici sehráli Marián Čalfa a Václav Havel. Čalfa měl jako funkcionář KSČ bezprostřední zkušenost s fungováním mocenského aparátu. Znal vzájemné vztahy a vazby klíčových osob uvnitř vládnoucí elity. Jinými slovy: měl politické “know how”, které opozice postrádala. Soňa Szomolányi proto Čalfu přirovnává k Adolfu Suarézovi, který zajistil poměrně hladký průběh první fáze přechodu k demokracii ve Španělsku po pádu frankistického režimu (srov. Szomolányi 1999: 23-24; Chalupa 1997). V této souvislosti je ovšem třeba zdůraznit, že Československá a španělská tranzice nebyly totožné. Zatímco španělský přechod k demokracii je obecně považován za modelový případ “vyjednané” tranzice, v Československu jednání mezi vládnoucí elitou a opozicí pouze doprovázelo kolaps komunistického režimu. V Przeworského terminologii by se dal Čalfa označit za hlavního představitele reformátorů z vládnoucí elity. Havel v tomto ohledu reprezentoval umírněné z opozice. Byl vůdčí osobností opozice, jejíž značnou různorodost dokázal svou morální autoritou překlenout a zaštitit. Spolupráce Čalfy a Havla – Havel podpořil Čalfovu vládu “národního porozumění”, Čalfa na oplátku Havlovi kandidaturu na prezidenta republiky – byla pro československou tranzici rozhodující. Jejím prostřednictvím totiž byla splněna základní

Przeworského podmínka uvolnění nedemokratického režimu, a sice kooperace reformátorů z vládnoucí elity a umírněných z opozice (srov. Civín 2004a, 2004b).

4.4. Zakladatelské volby

Přestože možnost restaurace komunistického režimu přestala být reálná již koncem roku 1989 (srov. Dvořáková – Kunc 1994: 134), konec československé tranzice představovaly až parlamentní volby, které se uskutečnily 8.-9. června 1990. Dominovala v nich konfliktní linie vedoucí mezi komunistickou stranou a opozičním hnutím (srov. Hloušek 2000: 380, 387; Hloušek – Kopeček 2004: 90-91, 142-144). V podstatě se jednalo o plebiscit mezi končícím nedemokratickým a nastupujícím demokratickým režimem. Poslání “zakladatelských” voleb – tj. legitimovat některé cesty vývoje a jiné uzavřít – přitom tyto volby splnily (srov. Szomolányi 1999: 45). Suverénní vítězství OF a VPN totiž znamenalo definitivní konec komunistického režimu a otevření cesty ke konsolidaci demokracie.

5. Závěr

Analýza ukázala, že se proměna československé společnosti v druhé polovině osmdesátých let do charakteru komunistického režimu promítla. Ve srovnání s předcházejícím obdobím se v něm výrazně prohloubil rozpor mezi oficiální a neoficiální verzí světa, mezi životem a jazykem veřejným a soukromým. Vzrostla míra společenské plurality a množili se oponenti režimu. Ti sice nedokázali vytvořit regulérní politickou opozici, přesto se však sdružovali v jednoznačně politicky zaměřených organizacích. Ačkoliv KSČ neztrácela dominantní postavení ve společnosti a navenek působila homogenním dojmem, existovalo v ní určité napětí mezi pragmatickými a ortodoxními členy. Ke zformování celé pragmaticky orientované stranické frakce ovšem nedošlo. Režim přitom rychle ztrácel legitimitu a přicházel o ideologické ukotvení. Ideologie se totiž výrazně zformalizovala a takřka vyprázdnila. Při pokusu tuto proměnu československého komunistického režimu klasifikovat, narazil autor tohoto článku na limity stávajících typologií. S označením tuzemského komunistického režimu konce osmdesátých let za výjimku či defektní případ se však nespokojil. Místo toho se pokusil stávající typologie zpřesnit vytvořením nové kategorie posttotalitních režimů nazvanou “tající” posttotalitarismus, která by podle jeho názoru umožnila nejlépe vystihnout míru uvolnění režimu. “Tající” posttotalitarismus se podle autora tohoto článku nachází na pomezí Linzova a Stepanova “zamrzelo” a “zralého” posttotalitarismu a obsahuje prvky Skillingova “konzultativního” a “kvazi-pluralistického” posttotalitarismu. Přitom zdůrazňuje, že se zatím jedná pouze o pracovní hypotézu, která může

být ověřena a eventuálně zobecněna teprve na základě komparativní areálové studie. To ovšem nic nemění na faktu, že “ledový krunýř” tuzemského posttotalitarismu začal na konci osmdesátých let “tát”, což bylo příznakem blížícího se pádu režimu. Výsledkem částečně se liberalizující, avšak stále poměrně rigidní, povahy tohoto režimu pak byl přechod k demokracii, jenž představuje specifickou kombinaci “kolapsu” a “vyjednané” tranzice. Jednání mezi vládoucí elitou a opozicí totiž byla v Československu důležitá přesto, že se uskutečnila až v okamžiku, kdy se komunistický režim začal hroutit. Klíčovou roli přitom sehrála spolupráce Mariána Čalfy jako zástupce reformátorů z vládoucí elity a Václava Havla jako představitele umírněné části opozice, čímž byla splněna základní Przeworského podmínka uvolnění nedemokratického režimu.

Literatura:

- Arendtová, H. (1996): *Původ totalitarismu I-III*. Praha.
- Ash, T. G. (1991): *Rok zázraků '89*. Praha.
- Balík, S. (2000): *Mezi demokracií a totalitarismem*. Diplomová práce FSS MU. Bludov.
- Balík, S.- Hloušek, V.- Holzer, J.- Šedo, J. (2003): *Politický systém českých zemí 1848-1989*. Brno.
- Balík, S.- Kubát, M. (2004): *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha.
- Bělohradský, V. (2000): *Antipolitika v Čechách. Příspěvek ke gramatice kýchce*. In: Fiala, P.- Mikš, F. (eds.): *Česká konzervativní a liberální politika*. Brno, s. 33-59
- Berger, P.- Luckmann, T. (1999): *Sociální konstrukce reality*. Brno.
- Bourdieu, P. (1998): *Teorie jednání*. Praha.
- Civín, J. (2004a): *Proměna politického prostoru v Československu v letech 1989 – 1992 a její aktéři*. Ergo, č. 1.
- Civín, J. (2004b): *Rámcová charakteristika československé tranzice 1989 – 1990*. On-line Středoevropské politické studie, č. 1, on-line text (<http://www.ips.cz/seps/>).
- Dvořáková, V.- Kunc, J. (1994): *O přechodech k demokracii*. Praha.
- Fiala, P.- Holzer, J.- Mareš, M.- Pšejja, P. (1999): *Komunismus v České republice*. Brno.
- Fidelius, P. (1998): *Řeč komunistické moci*. Praha.
- Friedrich, C. J.- Brzezinski, Z. (1961) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York.
- Havel, V. (1990a): *Dálkový výslech (rozhovor s Karlem Hvizďalou)*. Praha.
- Havel, V. (1990b): *Moc bezmocných*. In: Tentýž: *O lidskou identitu*. Praha, s. 55-133.
- Havel, V. (1990c): *Politika a svědomí*. In: Tentýž: *Do různých stran*. Praha, s. 41-59.
- Havelka, M. (1998): *Nepolitická politika: kontexty a tradice*. Sociologický časopis, č. 4.

- Hloušek, V. (2000): *Konfliktní linie v "postkomunistických" systémech politických stran*. Politologický časopis, č. 4, s. 373-395.
- Huntington, S. P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma.
- Chalupa, J. (1997): *Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku*. Olomouc 1997.
- Kabele, J. (1992): *Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu*. Sociologický časopis, č. 1.
- Karl, T. L.- Schmitter, P. C. (1991): *Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*. International Social Journal, n. 128, pp. 269-284.
- Karlík, V.- Pokorná, T. (eds.) (2002): *Anticharta*. Praha.
- Kitschelt, H. (1995): *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Theoretical Propositions*. Party Politics, No. 4., pp. 447-472.
- Kitschelt, H. (2002): *Constraints and Opportunities in the Strategic Conduct of Post-Communist Successor Parties*. In: Bozóki, A.- Ischiyama, J. T. (eds.): *The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe*. New York.
- Kopeček, L. (2003a): *Sociálně politické podmínky demokracie*. in: Hloušek, V.- Kopeček, L. (eds.): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno, s. 109-148.
- Kopeček, L. (2003b): *Stranický systém Slovenska*. In: Fiala, P.- Herbut, R. a kol.: *Středoevropské systémy politických stran*. Brno, s. 153-225.
- Linz, J. J. (2000): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder – London.
- Linz, J. J.- Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore – London.
- Macura, V. (1992): *Šťastný věk*. Praha.
- Marada, R. (2003): *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno.
- Marek, P. a kol. (2000): *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861 – 1998*. Olomouc.
- Merkel, W. (1999): *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Opladen.
- Možný, I. (1991): *Proč tak snadno...?* Praha.
- Otáhal, M. (1999): *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*. Brno.
- Otáhal, M. (2002): *Normalizace 1969 – 1989*. Praha.
- Otáhal, M. (2003): *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968 – 1989*. Praha.
- Przeworski, A.: (1991): *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge.

- Rychlík, J.(2002): *Rozpad Československa*. Bratislava.
- Říchová, B. (2000): *Přehled moderních politologických teorií*. Praha.
- Sartori, G. (1976): *Parties and Party System. A Framework for Analysis*. Cambridge.
- Sartori, G. (1993): *Teória demokracie*. Bratislava.
- Szomolányi, S. (2002): *Dva rozdielne prípady demokratizácie? Prečo ich vôbec porovnávať?* In: Tatáž (ed.): *Španielsko a Slovensko. Dve cesty k demokracii*. Bratislava.
- Szomolányi, S. (1998): *Prehistória, zdroj a rola aktéra novembra '89 – VPN*. In: Antalová, I. (ed.): *Verejnost proti násiliu 1989-1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava.
- Szomolányi, S. (1999): *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava.
- Šimečka, M. (1990): *Konec nehybnosti*. Praha.
- Tůma, O. (1996): *Poslední léta komunistického režimu v Československu*. Historický časopis, č. 2-3.
- Vaněk, M. a kol. (2002): *Ostrůvky svobody*. Praha.
- Vilímek, T. (2004): *Srovnání vývoje, specifických odlišností a podobností opozice v ČSSR a NDR 1968-1989*. In: Kárník, Z.- Kopeček, M. (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu sv. II*. Praha.
- Zajíčková, T. (2004): *Obraz proměny normalizačního režimu v oficiálním tisku*. Diplomová práce FSS MU. Brno.